

Jarosław Dolat

Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku

Maszyny parowe w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku pozyskane z zakładów przemysłowych w majątkach ziemskich

W historii techniki było wiele „wielkich wynalazków przemysłowych”¹. Jednakże za jeden z największych z nich, który miał przemożny, jeżeli nie decydujący, wpływ na rozwój ludzkości uważa się wynalezienie maszyny parowej. Sądzą tak nie tylko historycy techniki, ale też wybitni ekonomiści. Przypisują oni też odegranie ogromnej roli. Twierdzą oni, że nie byłoby rewolucji przemysłowej bez wynalazku Jamesa Watta z 1769 r.² Dzieje ludzkości od końca XVIII do początku wieku XX w historii ekonomii często określa się mianem epoki maszyny parowej. To ona spowodowała uniezależnienie się człowieka od naturalnych źródeł energii (pracy ludzkiej i siły pociągowej zwierząt). Praktyczne zastosowanie napędów parowych pozwoliło na przejście od produkcji manufakturowej do fabrycznej i wyzwoliło ogromne możliwości produkcyjne, na niespotykaną do tej pory skalę.

W fabrykach najważniejszym miejscem stały się maszynownie, które poprzez centralne transmisje zapewniały pracę poszczególnym działom. Jeżeli została unieruchomiona maszynownia, to cała fabryka stawała. Na określenie uruchamiania zakładu używana była nazwa „puszczanie fabryki”, czyli uruchomienie centralnej transmisji. Maszynę parową można więc określić mianem „serca dziewiętnastowiecznej fabryki”.

¹ M. Dobb, *Studia o rozwoju kapitalizmu*, Warszawa 1964, s. 269.

² Tamże, s. 266.

Na ziemi polskiej pierwsza maszyna parowa trafiła do kopalni rud ołowianych Fryderyk koło Tarnowskich Gór. W przemyśle włókienniczym pierwszą taką maszynę zainstalowano w przędzalni wełny Jankowskiego w Bielsku w 1820 r.³ Na terenie Królestwa Polskiego w przemyśle włókienniczym pierwszą maszynę zainstalowano w Wytwórni Sukna Cienkiego w Warszawie w 1821 r.⁴ Niezadługo, bo w 1824 r. zainstalowano dwie kolejne w fabryce Fiedlera w Opatówku – dzisiejszej siedzibie Muzeum Historii Przemysłu [dalej: MHP]. Były to maszyny firmy „John Cockerill” z Seraing koło Liege. Jedna w ówczesnej terminologii została nazwana kolosalną (miała siłę 24 koni mechanicznych). Napędzała ona maszyny gręplowe, nożyce do postrzygania i maszyny do barwienia sukna. Drugą, nazwaną piramidalną, napędzała folusz niderlandzki o pięciu stęporach⁵. Fabryka Fiedlera należała wówczas do najlepiej wyposażonych w maszyny w Królestwie Polskim. Jest to więc obecnie jak najbardziej odpowiednie miejsce do gromadzenia zabytków techniki.

Muzeum w Opatówku od początku swojego istnienia (1981 r.), mimo trudności finansowych, organizacyjnych i prawnych, podjęło trud ratowania tego wycinka dziedzictwa światowego. Aktualnie dysponuje czterema maszynami parowymi różnych typów. Dwie z nich pochodzą z gorzelnii powstałych i funkcjonujących w majątkach ziemskich w okolicach Kalisza.

Mieczysław Jałowiecki, po opuszczeniu swego majątku Syługudzki, ożenił się po I wojnie światowej z Zofią Anielą Marią z Romockich, wdową po Stanisławie Wyganowskim, właścicielu majątku Kamień. W swoich wspomnieniach sportretował kaliskie ziemiaństwo. Zapisał tam m. in.

Większość ziemiaństwa kaliskiego była solidna, zamożna, gospodarna i trzymająca się dobrze zrozumianej tradycji... Wśród tej poważnej, zamożnej, świetnie gospodarującej na roli warstwy ziemiańskiej Królestwa nie było fortun magnackich, ale były to majątki pokaźne, zdobyte przez pokolenia dobrą gospodarką, przezornością, przy jednoczesnym spełnianiu ciężących na ziemiaństwie społecznych obowiązków⁶.

W niektórych majątkach kaliskich tworzono zakłady przetwórcze, według statystyki, w 1921 r. na 95 majątków istniały 3 gorzelnie, 2 młyny, 2 tartaki, cegielnia i krochmalnia⁷, np. w majątku Szczytniki, gdzie do tej pory zachował się ciekawy budynek mieszkalny gorzelanego – urzędnika zatrudnionego w ma-

³ *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 466.

⁴ T. Łepkowski, *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej (1815–1868)*, Warszawa 1960, s. 15.

⁵ *Materiały do dziejów uprzemysłowienia Królestwa Polskiego. Raporty Prezesów Komisji Województwa Kaliskiego z lat 1823–1832*, oprac. K. Badziak, K. Woźniak, Łódź 1998, s. 41, 71, tab. 8.

⁶ M. Jałowiecki, *Requiem dla ziemiaństwa*, Warszawa 2003, s. 9–11.

⁷ M. Purol, *Aktywizacja gospodarcza powiatu kaliskiego i miasta Kalisza w latach 1945–1960*, „Rocznik Kaliski” 1967, t. I, s. 20.

jątku do nadzoru nad gorzelnią. W niektórych z nich pracowały maszyny parowe. W majątkach powiatu ostrowskiego było więcej takichychże zakładów.

Najstarsza w zbiorach MHP jest maszyna z 1873 r. firmy „H. Paucksch und Freund”⁸ z Gorzowa Wielkopolskiego (przed 1945 r. Landsberg), którą pozyskano z gorzelnii w miejscowości Lewków koło Ostrowa Wielkopolskiego. Była to maszyna jednocylindrowa, stała, pozioma, o jednostronnym rozprężaniu, niskoprężna, kondensacyjna. Jej moc to 26 KM, długość cylindra 87 cm, średnica 29 cm, pokrywy cylindra żeliwne o szerokości 3,5 cm, średnica 49 cm, na cylindrze mosiężna smarownica. Długość korbowodu 146 cm, wału 180 cm, korby 57 cm. Na wale znajdowały się dwie tarcze kołowe mimośrodkowe do poruszania suwaka. Koło zamachowo pasowe, płaskie, łączone sześcioma ramionami stożkowo-klinowo w typie amerykańskim. Ramiona stożkowe, płaskie, łączone walcowo-klinowo z piastą koła mocowaną wpustowo-klinowo na wale. Koło rozbierane na trzy części, łączone wpustowo-klinowo poprzecznie. Regulator obrotów ciężarkowy z żeliwnymi ciężarkami. Rama o długości 387 cm, szerokości 46 cm, wysokości 140 cm. Na ramie żeliwna tablica z napisem „H. Paucksch, Landsberg A. W. vorm Paucksch und Freund”. Panewki mosiężne. Maszyna przymocowana była do 6 śrub 34 mm zalanych w stropie. W stropie zalana też była rura wydmuchowa doprowadzająca zużytą parę do aparatu rektyfikacyjnego. Do sufitu gorzelnii przymocowany był wał biegnący do zacierni, a na nim koło pasowe płaskie o średnicy 157 cm i dwa o średnicy 43 cm. Przy maszynie parowej stała pompa nurnikowa do zasilania kotła w wodę, jednostronna, o wydajności 2200 l/h. Napędzana była ona przez mimośrodkową tarczę kołową łączoną z wałem wpustowo-klinowym. Na przewodnicy wodzikowej znajdowała się mosiężna smarownica. Maszyna była zaopatrzona w tłocznnię smarowniczą Mollerupa do gęstych smarów⁹. Na wale jedna oliwiarka kropłowa, wykonana z mosiądzu. Wpływy smaru widoczne były za pomocą górnego naśrubka. Olej przedostający się do kropłowskazu podlegał filtrowaniu przez siatkę metalową. Szklanego kropłowskazu brak. Cała maszyna miała wymiary: długość 4 m, wysokość 3,2 m, szerokość 1,8 m.

W związku z opublikowaniem materiałów dotyczących opisywanej maszyny w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”¹⁰ zgłosił się do mnie potomek rodziny Johanna Gottlieba Hermanna Pauckscha (ur. 13 kwietnia 1816 r. w Landsbergu, obecnie Gorzów Wielkopolski, zm. 1899) – Pan Wolfhart Paucksch z Rellingen koło Hamburga. Przywiózł mi kopię katalogu firmy „Maschinenbau – Anstalt. Eisengiesserei und Dampfkesselfabrik H. Paucksch Actien – Gesellschaft Landsberg A. D. Warthe”. Znajduje się tam wykaz

⁸ Wpisana została do inwentarza muzealnego pod nr 146/T.

⁹ *Katalog Towarzystwa Akcyjnego Handlowo Przemysłowego „Elibor”* L. J. Borkowski, Warszawa 1914, s. 289.

¹⁰ J. Dolat, *Kolekcja maszyn parowych w zbiorach Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2002, R. L, nr 1, s. 109–115.

przedsiębiorstw, w tym majątków ziemskich, w których firma z Gorzowa instalowała gorzelnianą aparaturę kompletną lub częściową. Na terenie Królestwa Polskiego instalacje od Pauckscha, w tym maszyny parowe, zakupili m. in. ziemianie: Niemojewski z Marchwacza, Zelawski z Goliny koło Konina, Puławski z Siączyc, Mierzyński z Wąsoszy, hrabia Mielżyński z Kazimierza koło Konina, Mielęcki z Koźminka, Morzycki z Ruszkowa, Mielęcki z Kawnicy koło Konina, Pieczyński z Czepowa koło Uniejowa, Jagielski z Grajewa, Rzętowski z Jeziorki koło Łomży, Chojnowski z Lachowa koło Łomży, Kisielnicki z Korzenistej koło Kolna, hrabia August Zamoyski z Różanka koło Włodawy, Kleniewski z Kluczkowic, hrabia Andrzej Potocki z Międzyrzecza. Aparatura tej firmy instalowana była również w Galicji. Zakupili ją m. in. Skiebniewski z Balic koło Medyki, hrabia Stadnicki w Wielkiej Wsi, hrabia Lanckoroński z miejscowości Tartaków, dzisiaj na Ukrainie w obwodzie lwowskim, hrabia Stanisław Badeni w Radziechowie, też w zachodniej Ukrainie¹¹.

Właściciel majątku Lewków Józef Lipski (doktor praw) w 1873 r. zbudował murowaną gorzelnię i w niej postawił maszynę parową, którą zakupił od firmy „H. Paucksch und Freund”¹² w Gorzowie Wielkopolskim. O kotle parowym z tamtego okresu nic nie wiadomo. W 1926 r. syn Józefa Wojciech Lipski wymienił stary kocioł na nowy, wyprodukowany w 1925 r. w fabryce kotłów „Koetz” w Mikołowie na Śląsku, o ciśnieniu 10 atmosfer, jednopłomienicowy. Do 1945 r. maszyna pozostawała własnością rodziny Lipskich¹³. W 1952 r. została przekazana, wraz z całą gorzelnią, zespołowi państwowych Gospodarstw Rolnych w Ostrowie Wlkp. Wcześniej użytkowana była przez Spółdzielnię Chłopską w Lewkowie. W 1952 r. stan zużycia maszyny oceniono na 15%. W latach 70. XX w. według relacji długoletnich pracowników gorzelni była jeszcze używana do napędzania zacierni, uruchamiania pompy nurnikowej do zasilania w wodę ze stawu kotła i do chłodzenia jego i gniotownika do słoju. W 1997 r. stan zużycia oceniono na 75%. W tym też roku Gospodarstwo Rolne Skarbu Państwa przekazało maszynę do MHP, a w 1998 r. została ona poddana zabiegom konserwatorskim i została zmontowana na stałej ekspozycji. Sam

¹¹ *Brennereimaschinen – Catalog der Maschinenebau – Anstalt Eisengiesserei und Dampfkesselfabrik H. Paucksch Actien – Gessellschaft Landsberg a.d. Warthe, Magdeburg b.r.w.*, s. 61–63.

¹² O rodzinie i zakładach H. Paucksch, patrz: R. Pohl, *Heimatkunde der Stadt und des Kreises Landsberg a.W.*, Landsberg an Warthe 1901; *Landsberg an der Warthe 1257–1945–1980*, oprac. H. Beske, E. Handke, Bielefeld 1980; E. Rosenboom, *Die Kraftmaschinen. Das Buch der Erfindungen. Gewerbe und Industrien*, t. III, Lipsk 1898, s. 731–732.

¹³ Z rodziny tej pochodził Józef Lipski ambasador w Berlinie w latach 1934–1939 (Z. Marcinkowski, *Pałac w Lewkowie*, Kalisz 1994, s. 13–16). Majątek Lewków liczył 1116,9 ha ziemi uprawnej, 52,7 ha łąk i pastwisk, 324 ha lasów. Głównie hodowano tu konie szlachetne i półkrwi, przede wszystkim „remonty” dla wojska w okresie międzywojennym, hodowano też bydło nizinne i owce. Uprawiano znaczne ilości ziemniaków (dla miejscowej gorzelni) i buraki cukrowe (S. Małyszko, *Majątki Wielkopolskie*, t. III, *Powiat ostrowski*, Szreniawa 1996, s. 103–110).

majątek Lewków obejmował w 1926 r. 1116,9 ha w tym 707,9 ziemi uprawnej, 52,7 ha łąk i pastwisk i 324 ha lasów i specjalizował się w hodowli tzw. remon-tów, czyli uzupełnień dla wojska.

Drugą maszyną w zbiorach MHP, pozyskaną w majątku ziemskim, jest maszyna firmy „J. E. Christoph. A. G.”¹⁴ z miejscowości Niesky w Łużycach Górnych. Długość całości – 280 cm, szerokość całości – 198 cm, średnica koła 166 cm, szerokość czoła koła – 14 cm, długość wału – 167 cm, korbówód – 150 cm, korba – 20 cm, długość obudowy cylindra – 62 cm, średnica obudowy – 39 cm. Maszyna wyposażona w dwa koła pasowe, drugie mniejsze o średnicy 96 cm, z czołem 25 cm. Maszyna została zakupiona w 1886 r. przez Zygmunta Celińskiego do gorzelnii pobudowanej właśnie w tym roku¹⁵. W gorzelnii zatrudnionych było 7 robotników, a produkcja roczna sięgnęła w 1907 r. wartości 10 500 rb. Majątek stropieszyński obejmował w 1935 r. obszar 318 ha. Na kominie gorzelnii umieszczono monogram MZ, co oznaczało małżonków Melanię z Niemojowskich herbu Wieruszowa i Zygmunta Celińskiego herbu Zaremba. Monogram wpisany został w pole herbowe zwieńczone koroną z 7 pałkami oznaczającymi posiadanie tytułu baronowskiego.

Z kolei firma „Christoph & Unmack AG Niesky OL”, która zajmowała się produkcją pojazdów szynowych, budową mostów i montażem silników oraz standaryzowanych fabrycznie elementów wykończeń do budowy domów oraz konstrukcji drewnianych, miała siedzibę w miejscowości Niesky. Należała do najbardziej znaczących firm produkujących elementy drewniane w Europie i nie tylko¹⁶. Firma ta wykonała m. in. obrotnicę parowozowni w Wolsztynie.

Uzupełnieniem kolekcji MHP jest zbiór historycznej dokumentacji technicznej, fotografii, pocztówek, katalogów firm i fachowej literatury, którą gromadzi naukowa biblioteka. Muzeum zgromadziło m. in. trzy księgi kotłów parowych z różnych obiektów przemysłowych. Zapisywano w nich wszelkie informacje potrzebne do zabezpieczenia kotłów przed wybuchem. Były one prowadzone i kontrolowane przez odpowiednie służby. Przed II wojną światową funkcję tę pełniło Stowarzyszenie Dozoru Kotłów. Niestety z moich ustaleń wynika, że dokumentacja techniczna nie była objęta nadzorem archiwalnym i dlatego np. w Archiwum Państwowym w Kaliszu brak takiej dokumentacji, przechowały się one jedynie w zasobie przejętym z Parku Obsługi Maszyn w Dobrzycy, gdzie znajdują się księgi 9 kotłów parowych, niestety jednak nie z majątków ziemskich, a jedynie z bogatych gospodarstw właścicieli narodowości niemieckiej.

Czasami księgi takie przyniosą do muzeum byli pracownicy tychże zakładów, którzy przejmowali je w momencie ich likwidacji. Ostatnio np. były elektryk

¹⁴ Wpisana została do inwentarza pod nr 35/DT.

¹⁵ S. Małyszko, *Majątki Wielkopolskie*, t. VI, *Powiat Kaliski*, Szreniawa 2000, s. 217–220.

¹⁶ www.niesky.de/index.php?article_id=75&clang=3, stan na dzień 30.10.2009.

z cukrowni w Zbiersku dostarczył nam 3 teczki dokumentacji technicznej generatora energetycznego z tejże cukrowni. Księgę kotła parowego z Lewkowa przekazał zaś do Muzeum dzierżawca obiektu. W przypadku maszyny ze Stropieszyna nie posiadamy materiałów archiwalnych, a trafiła ona do muzeum jako depozyt. W sądzie złożony został przez przedwojennych właścicieli majątku pozew o zwrot części dóbr i wtedy dopiero właściciel będzie mógł uczynić darowiznę. Jednakże sprawa własności tego majątku, podobnie jak i wielu innych może pozostać nierozstrzygnięta. Maszyna jest więc przechowywana w Muzeum w Opatówku jako pamiątka po „tej szczególnej rasie białego człowieka, która bezpowrotnie przeminęła” – jak napisał Michał Jałowiecki¹⁷.

Muzeum w Opatówku w dalszym ciągu prowadzi poszukiwania starych maszyn parowych. W 1936 r. w Polsce było 6697 tego typu urządzeń¹⁸. Właściwie nie wiadomo, ile jeszcze pozostało w Polsce takich obiektów¹⁹.

Jarosław Dolat

The steam machines in gatherings of Museum the History of industries in from mills in terrestrial properties in Opatówek

Summary

Museum of history of industry piles antiques of industrial techniques in Opatówek. Documenting of history of industry is purpose of this activity, mainly industrial center kaliskie. It win objects be within the confines of this activity in terrestrial properties endowment of mill. Steam machines are these valuable antiques. First, dates from 1873 year from distillery of property firm “h” presenting ownership family “Paucksch und Freund” Lewków Lipski family. Second dates from 1886 year from property firm “&” Christoph Unmack AG Niesky OL Stropieszyn, there be ownership Celiński. Omit contribution in industrialization of country this investment considering not manner exactly gentry. So, these machines present examples of taking up by representatives to personal properties this group of investment. Certainly < obvious > boost of revenue was this purpose. If necessary it characterize presentations of these machines feature of local gentry.

¹⁷ M. Jałowiecki, *Requiem...*, s. 5.

¹⁸ *Encyklopedia...*, s. 466.

¹⁹ A. Zbiegieni, *Raport o stanie zabytków techniki w Polsce w latach 1997–2000, Strategia ochrony dziedzictwa przemysłowego. Materiały poseminaryjne*, Opatówek 1999, s. 13–19.